

İSLÂM İKTİSAT VE FİNANS GELENEĞİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

Prof. Dr. Mehmet Bulut*

Önemli bir konuyu tartışıyoruz. Bu coğrafyanın münevverleri ve düşünen insanları olarak düşünce geleneğimizi, düşünce mirasımızı anlamaya çalışıyoruz. Düşünce geleneğimize yaslanarak geleceğe daha güçlü bir düşünce temelinde yaklaşmaya, yol almaya çabalıyoruz. Kanaatimce düşünce geleneğimizde yolumuzu bulabilmemiz için bulunduğumuz konumu doğru tespit etmemiz gerekir. Yani biz nerede duruyoruz? Durduğumuz yer önemlidir. Nereye nereden baktığımız önemlidir. Durduğumuz yer bir taraftan bakışımızı belirler, diğer taraftan tasavvurumuzu, ufkumuzu, yüklediğimiz değerlerimizi, mirasımızı belirler. Nereye, nereden bakıyoruz? Önce konumumuzu doğru tespit etmeye ihtiyacımız var. Biz kimiz? Nereden geliyoruz? Nerede duruyoruz? Sonrasında da nereye gidiyoruz? Gidişimiz nereyedir? Bunun için de zamana ve mekana yani coğrafya ve tarihe dikkatimizi yoğunlaştırmamız gerekir. Her ülkenin sorumluluk sahibi aydını, münevveri, düşünürü, ilim insanı bu soruları sorup bunlarla hesaplaşmak durumundadır.

İktisadi geleneğimiz açısından biz nereden geliyoruz ve bugün nerede duruyoruz? İktisadî alanda, Müslüman coğrafyanın, İslâm medeniyetinin XXI. yüzyılın başında XX. yüzyıldan gelen bir geleneği olup olmadığı konusu çok tartışmalıdır. Çünkü XX. yüzyılın başlarında Osmanlı İslâm medeniyetinin durdurulması ve devletin sonlandırılmasından sonra Türkiye, İran, Afganistan haricindeki tüm İslâm dünyası Batılı sömürgeci güçlerin tasallutu altına girdi. Ancak yüzyılın ikinci yarısında belli sayıda ülke bağımsızlığına kavuşabildi. Sömürgeleştirilen ülkelerinin başın-

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Rektörü

da Batılı güçlerin sömürge valileri bulunmaktaydı. Dolayısıyla buralarda İslâm medeniyet birikimine göre bir iktisat anlayışı veya siyasasından söz etme imkânı kalmamıştı. Sömürgeleştirilen İslâm ülkelerinde bu durum yaşanırken yukarıda anılan ve sömürgeleştirilemeyen üç ülkede de İslâm medeniyet mirasının reddedilmesi yönündeki politikalar belirleyici oldu. Dolayısıyla uzun bir dönem Müslüman ülkelerde İslâm iktisat ve finans konuları üzerinde durulamadı. Ancak yüzyılın son çeyreğine doğru bu konular gündeme gelmeye başladı.

Şu anda Batı üniversitelerinde olduğu gibi İslâm dünyasındaki üniversite öğrencilerine de sırasıyla İlkçağ, Orta Çağ ve Merkantilist Dönem iktisat düşünürleri; daha sonra Fizyokratlar, Klasik ve Neo-klasik dönemi, Kurumcular, Keynesyenler, Yeni Klasikler, Moneteristler, Anayasal İktisatçılar, Rasyonel Beklenti Ekolü gibi okulların Batılı iktisat filozof ve teorisyenlerinin teorileri okutulur. İlkçağ'da Platon ve Aristoteles; Orta Çağ'da Thomas Aquinas; Merkantilist dönemde Bodin gibi her biri bir Avrupa ülkesinden birkaç düşünür; Klasik dönemde Adam Smith, D. Ricardo, J. S. Mill; ilerleyen dönemlerde Karl Marx; Neo-klasik dönemde ise A. Marshall, Kurumculardan Veblen gibi isimleri merkeze alarak çağdaş iktisat teorilerini şekillerinden şahsiyetleri merkeze alarak anlatılır. İslâm medeniyetinin iktisat ve finans alanındaki birikiminin çağdaş iktisat biliminde yer bulduğunu söylemek güçtür. İktisadi düşünce geleneğinde bu açığa dikkat çeken S. M. Ghazanfar *Medieval Islamic Economics Thought, Filling-the Great Gap in European Economics* başlıklı edisyon çalışmasıyla dikkat çekmektedir.

Orta Çağ Avrupası'nda Batı'da iktisat alanında öne çıkan tek isim Thomas Aquinas'tır, Onun da "adil fiyat"tan başka iktisada ilişkin üzerinde durduğu konu "faiz" konusunda skolastik anlayışın artık sorgulanması gerektiğidir. Dolayısıyla Batı dünyasında faiz ile ilgili meşruiyet tartışmalarını başlatmış olması ile Avrupa'da Rönesans ve dinde reform sürecinin işaretlerini vermiş olmasına ön ayak olan kişilerden biri olduğu kabul edilebilir.

İşte Avrupa kapitalizminin erken zamanlarda İtalya ve çevresinde, yani Güney Avrupa'da böylece şekillenmeye başlanmasının nedenlerinden biri olduğu söylenebilir.

Batı'da gerçekten Orta Çağ'da durağan ve skolastik uzun bir dönem yaşanmıştır. Oysa aynı dönemlerde İslâm dünyasında son derece canlı bir düşünce ortamı bulunmaktaydı. Batı'nın modern iktisatçıları dönemlerine kadar iktisat denen bir şey yok muydu? Dünyada nasıl bir iktisadî anlayış ve düzen vardı? Modern zamanlarda ne ve neden değişti? Bu coğrafyanın münevverleri ve düşünen beyinleri olarak bu sorularla hesaplaşmak zorundayız.

Günümüz literatüründe ekonomi bilimi "sınırlı kaynaklarla sınırsız ihtiyaçların karşılanmasını" analiz eden birim dalı olarak kabul edilir. Sınırlı kaynak ve sınırsız ihtiyaç paradigmanın temelidir. "*Homoeconomicus*" "kendi çıkarı peşinde koşan" ve tüketiciye fayda maksimizasyonu, üretici ise kar maksimizasyonu peşinde koşarak ömrünü tüketen bir birey ekonominin en önemli aktörü konumundadır. Modern ekonomi genelde Adam Smith'le başlatılır. Oysa bunun öncesindeki Merkantilist Dönem (1500-1750) anlaşılmadan modern Batı ekonomisi anlaşılabilir. Liberal kapitalizmden önce müdahaleci devlet kapitalizmi, tüccar kapitalizmi ve erken sömürgecilik dönemi sermaye birikimi açısından, iktisat ahlak ve iktisat hukuk ilişkilerinin ters yüz edilmesi açısından son derece önemlidir.

Tabiatıyla iktisat temel ihtiyaçlardan lüks ihtiyaçlara kadar tüm mal ve hizmetlerin üretilmesinin bilimidir. Yani üretimin, tüketimin, alışverişin olduğu yerde iktisat muhakkak vardır. Modern dönemlere kadar iktisat alanında İslâm medeniyetinin düşünürlerinin sesinin daha gür çıktığı ve toplum ve coğrafyalar üzerinde, hele hele İslâm ümmeti üzerinde daha etkili olduğu söylenebilir. Mesela Ebû Hanîfe, İmam Maliki, İmam Şafi, İmam Ahmed bin Hanbel, Ebû Yusuf, İmam-ı Züfer, Fârâbî, Gazzâlî, İbn Sînâ, İbn Haldun gibi isimlerin hepsi hayata dair, iktisada dair önemli tespitler yaptılar. İmam-ı Azam nasıl alışveriş yapacağına, paranın nasıl kullanılacağına dair pek çok şey söylemiş,

bir bakıma hayatı anlatmıştır. Bu isimlerin ortalarında yer alan Gazzâlî'nin meşhur eserlerinden biri *İtikadda Orta Yol* olarak Türkçeleştirilmiş *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*'dir. İnançta hayatta, iktisatta orta yol. Bu yaklaşımın prensiplerini şöyle sıralayabiliriz: Aşırılıktan kaçınmak, üretimde ve tüketimde mutedil olmak; hak hukuk sınırları içinde üretmek ve tüketmek, ahlaki sınırları her zaman ve her yerde muhafaza etmek; paylaşmak, diğerkâmlık kendi yerine gerektiğinde kardeşini tercih etmek; hak, hukuk ve ahlak sınırları içinde kalarak yeryüzünü imar ve islâh etmek. İktisadi meselelerde bu anlayış ve yaklaşımlar konusuna önem veren ve iktisada bu çerçeveden yaklaşan burada anılan isimler sadece birkaç örnektir. İslâm medeniyetinin her döneminde bu konuda yıldız isimleri ortaya çıkmıştır. Bu isimlerin hepsi âlimdir. Yani meseleye tek bir zaviyeden bakan, sadece iktisadî açıdan değil; ahlaki hukuku, siyaseti de işin içine katarak meseleye bakmışlardır.

Denilebilir ki modern dönemlere kadar, iktisat da dâhil olmak üzere siyaset, hukuk, felsefe gibi pek çok alanda dünyada sözü dinlenenler Müslüman münevver, düşünür ve âlimlerdi. Sonraki yıllarda bir tarafta Weberyen yaklaşıma göre üstyapıdaki değişim, Aydınlanma ile birlikte dinde reform süreciyle birlikte Batı'da zihniyet alanında bir değişim ve dönüşüm ortaya çıkarken; diğer tarafta Marksist açıklamaya göre altyapıdaki değişim, Avrupalı ulusların ve tüccarların dünya ticaretine açılmasıyla - yani ipek ve baharat yollarına alternatif, okyanus aşırı yollar üzerinden ticaret yapmaya başlamasıyla - sermaye birikiminin hızlanması sonucu-maddi alandaki gelişmeler ortaya yeni bir ekonomi çıkardı. Amerikan altın ve gümüşleri, İpek ve Baharat Yolu üzerinden elde edilen fazlalıklar Avrupa'ya getirildi ve bir sermaye artışı oldu. Sermaye fazlası, ilişkileri değiştirmeye başladı. Marx bu duruma bir de sömürüyü ekler. Bu değişen yapıda hukuk ve ahlak saf dışı bırakıldı. Buraya kadar bahsettiğimiz Milli Ekonomi anlayıştı. Bu değişimlerden sonra Fizyokratların ve Adam Smith'in devlet destekli korumacı milli ekonomiye ihtiyaç olmadığını ileri sürmesiyle birlikte "*laissez faire, laissez passer*" sloganıyla liberalizm anlayışı ortaya çıktı. İngiltere, Fransa, İskoçya liberalizmi savunmuş

olsalar da Almanlar ve Amerikalılar buna karşı çıkıp korumacılığı savunup buna uygun ekonomik ve siyasal politikalar uyguladılar. Peki, bizimkiler, Osmanlılar tüm bunlar olurken nerede durdular ve neler yaptılar?

Osmanlılar, kendilerinden önce İmparatorlukların, Türk ve İslâm devletlerinin, mirasını tevarüs ederek, Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî gibi düşünürlerin izinden giderek Anadolu'da bir iktisadi anlayış geliştirdiler ve buna göre kurdukları sistemi altı yüz yıldan fazla devam ettirdiler. Bunu Modern Avrupa kapitalizmi yükselirken gerçekleştirdiler. Uzun süre kendilerinin dünyada varılabilecek en ideal sistemi kurduklarını düşündüler. Hiçbir zaman inandıkları değerlerden şüpheyeye düşmedikleri gibi XIX. yüzyıla kadar kurdukları iktisadi sistemlerinden de herhangi bir şüphe etmediler. Batı Avrupa'da sanayi devriminin ilk sonuçlarının belirginleşmeye başlamasıyla Osmanlılar XIX. yüzyılın ortalarından itibaren "Acaba bizim sistemden daha iyi bir sistem var mıdır?" gibi soruları sormaya başladılar. Böylece iktisadi ve siyasi alanda reform sürecine girdiler.

Pekçok düşünürümüz bunu Osmanlı'nın ekonomiden bihaber olduğu şeklinde yorumlasa da yeni araştırmalar Osmanlıların ekonomiden de çok iyi anladıklarını gösteriyor. Ancak hiç şüphe yok ki onların iktisat anlayışı bizim günümüzdeki ekonomi anlayışımızdan farklıydı. Onlar için ahlaktan, hukuktan, siyasetten, ilimden, irfandan, izandan azade bir iktisat söz konusu olamazdı. Osmanlı düşünürleri ve ulemasının akli Batılı gibi çalışmıyordu.

Osmanlılara kadar diğer Müslüman devletler de aynı çizgiyi izliyordu. Avrupalılar, Kızıldeniz ve Hint Denizi'ne gelene kadar (1500'lü yıllara kadar) orada serbest ticaret vardı. Hiçbir Müslüman ulus "ticareti tekeline alayım, bütün kurallar benim lehime işlesin" diye düşünmedi. Nitekim Osmanlılar kendi içinde serbest ticareti teşvik etmekte, bu da yetmezmiş gibi Batılılara kapitülasyon vermektedir. Müslüman akli iktisada böyle bakmakta, birinin hakkını gasp ederek edinilen değeri kul hakkı olarak kabul etmekteydi.

İslâm düşüncesinde iki günahın affı yoktur: Şirk ve kul hakkı. İslâm iktisat geleneğinde; faizin, kumarın, dolandırıcılığın yasak olmasının temelinde kul hakkı vardır. Yine kimse 1850'lere kadar bunları meşrulaştırmayı düşünmemiştir. Osmanlı modernleşmesiyle hayatımıza giren milli ve liberal ekonomi bize ait değildir. Onlar Batı'da üretilen paradigmanın ekollerine mensuptur. Fakat biz bugün iktisatçılar olarak ya liberaliz, ya sosyalistiz, ya da kurumcuyuz... Çünkü bugün bizim geleneğimizin iktisat ve finans anlayışı yok.

İslâm iktisat ve finans geleneğinin Osmanlılar ile birlikte tarihte kaldığı söylenebilir. Çünkü Osmanlı sonrası dönemde bizler o mirası reddettik. Bizim gibi diğer bağımsız iki İslâm ülkesi de reddetti. Diğer ülkeler de söylediğimiz gibi zaten sömürgeleştirilmişti. İslâm ülkeleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra teker teker bağımsızlıklarına kavuştular ve giderek kendi gerçeklikleriyle buluşmaya başladılar. 1970'lerden itibaren de İslâm iktisat, finans ve medeniyeti konusundaki tartışmalara hız verdiler.

Günümüz dünyasının her geçen gün artan iktisadi sorunları herkesin malumudur. Hâkim modern ekonomik anlayışa bağlı olarak çıkar çatışmaları, sömürü, savaş, açlık, işgaller, çevre kirliliği, sağlık sorunları, göçler... Bir tarafta giderek zenginleşen ülkeler, topluluklar, diğer tarafta açlıktan ölen insanların sayısındaki artış mevcut. Bütün bunlar "modern iktisat" anlayışının gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Her şeye rağmen bu alanda hem doğuda ve hem de batıdaki üniversitelerde ve belli başlı düşünce kuruluşlarında bu konularla ilgili tartışmalarda bir artış ortaya çıkmıştır. Vicdanlı düşünürler, iktisatçılar hem doğuda ve hem de batıda mevcuttur. Ancak esas olan İslâm dünyasının mütefekkirleri, münevverleri, düşünürleri, bilim adamları ve üniversitelerin bu konulara daha fazla ilgi göstermesidir. Bu konuda da ümitvar olmak için düne göre bugün elimizde daha çok veri bulunmaktadır.

Günümüzde içinde bulunduğumuz durumlara göz önüne alındığında dünyanın İslâm'ın ve Müslümanların merhameti-

ne ve vicdanına ihtiyacı dünden daha çok dikkat çekmektedir. Sorumluluklarımız artmıştır. Müslüman iktisatçılar olarak iktisat paradigmasında yeni yaklaşımları gündeme getirecek ilmi birikime ve altyapıya hızla kavuşmamız gerekir. Bu noktada modern iktisat paradigmasının medeniyetimizin hak, hukuk, kul hakkı, ahlak, diğerkâmlık, paylaşma ve yardımlaşma anlayışı çerçevesinde yeniden ele alınmasında ihtiyaç vardır. Tabiatıyla sözlerimin başında işaret ettiğim gibi önce durduğumuz yeri iyi tespit edip belirlememiz gerekir. O noktadan bakıp meseleyi yeniden vaz etmemiz gerekir.

XX. yüzyılda bu coğrafyada bizden önceki nesil içinde bu konularda öncülük etmiş son derece takdire şayan iki ismi zikretmemiz ve onları rahmetle yâd etmemiz gerekmektedir. İki aydınlık sima: Sabri Ülgener ve Sabahattin Zaim... Onlar bu konularda önsözlerini söylediler... Ama son sözlerini tam söyleyemeden bu fani âlemden ebedi istirahatgâhlarına uçup gittiler... Mekânları cennet olsun... Bize düşen Onların bıraktığı yerden bu alanda gerekli çalışmaları yapmaktır.

Tohum saç, bitmezse toprak utansın...Ustada kalırsa eğer öksüz bu yapı onu sürdürmeyen çırak utansın...